

על שו"ת רבינו חיים כפוסי*

א.

גירוש ספרד, הוא ללא ספק אחד האירועים הקשים ביותר שעבר על עם ישראל. אבל יחד עם התוצאות הנוראות שהוא גרם, הוא גרם גם לדברים חיוביים. חכמי המגורשים התפזרו בעקבות הגירוש למקומות שונים, ובכל מקום שהגיעו אליו הם העלו את את קרן התורה לממדים חדשים. אחד ממקומות אלו הוא יהדות מצרים, וכבר עמדו חכמים על עצמת השינוי בלימוד התורה שחוללו חכמי המגורשים עם הגיעם למצרים¹.

אכן, מחיבוריהם של החכמים המפורסמים ביותר שפעלו בדור הגירוש ובדורות הסמוכים לו הגיעו לידינו מעט מאוד, ואף אלו נדפסו טיפין טיפין, ורובם לאחר פטירת אותם חכמים. כוונתי לר' משה אלאשקר, רדב"ז, ר' בצלאל אשכנזי, ר' יעקב קאשטרו, ואפשר להוסיף גם את ר' יעקב בירב שחי תקופה מסויימת במצרים, וגם את ר' יוסף קורקוס². אמנם ר"מ אלאשקר עלה בסוף ימיו לארץ ישראל, וכן הרדב"ז ותלמידו ר"ב אשכנזי, אבל ניתן לומר בהחלט שעיקר פועלם היה במצרים. והנה ספר תשובותיו של ר' משה אלאשקר נדפס לראשונה בסביבונטה שי"ד, אחר פטירתו של ר' משה; החלק הראשון של תשובות הרדב"ז נדפס לראשונה בליוורנו תי"ב, שנים הרבה לאחר פטירת רדב"ז, ושאר החלקים נדפסו מאוחר יותר בפיזור על פני שנים רבות, כאשר החלק השמיני יצא לאור רק בבני ברק תשל"ה. לא נפרט יותר בעניין זה, והמעין יוכל להשלים בעצמו את הדברים שקיצרנו בהם. נוסף ונאמר, כי בדורנו זכו חלק מחכמי מצרים שיצירותיהם היו ספונות בכתבי

* ספר שאלות ותשובות רבינו חיים כפוסי זצ"ל. מגדולי חכמי מצרים לפני כארבע מאות שנה, חברו ואיש ריבו של רבינו בצלאל אשכנזי זצ"ל. יוצא לאור בפעם הראשונה מכת"י עם מבוא, מקורות, הערות, נספח ומפתחות מאת מיכאל ליטמן. עורכים: ש"ש גולדשמידט ויואל קטן. מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים, מכון ירושלים תשע"א. 29+רמח עמ'.
1 ראה ר"א שוחטמן, שו"ת רבינו מאיר גאויזון זצ"ל, ירושלים תשמ"ה, בשערי ספר עמ' 7-8, וביתר הרחבה במבוא עמ' 58-63; רש"ז הבלין, היצירה הרוחנית, בתוך: תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, בעריכת י"מ לנדאו, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 245-248.
2 ראה עליו מה שכתבתי במאמרי 'קונטרס תשובות לר' יוסף קורקוס', 'מוריה' שנה שלושים ואחת, אלול תשע"א, גליון ז-ח (שסז-שסח) עמ' יג-לב.

יד לראות אור לראשונה. אני מונה כאן רק את יצירותיהם של חכמי מצרים שהיו באותו דור, ולא בדורות מאוחרים יותר. כמו כן איני מונה אלא ספרים בלבד, ולא מאמרים ותשובות וכד' שנדפסו בכתבי עת:

- א. שו"ת רדב"ז חלק שמיני מכתב יד הנ"ל, מהד' רי"צ סופר.
- ב. שו"ת רבינו מאיר גאויזון שההדיר ר"א שוחטמן, ירושלים, תשמ"ה. פרופ' אליאב שוחטמן אף צירף מבוא גדול שבו פשפש וחקר והביא לנו את שמותיהם וחיבוריהם של חכמי מצרים שפעלו בזמנו שחלקם הגדול לא נודע עד הנה³, ונמצאו למדים דברים שהיו עלומים מכל כותבי התולדות עד ימינו⁴.
- ג. פירושו של ר' חיים חבריא על ספרא, הנקרא 'חבר הכהנים'. נדפס בתוך: ספרא, מהדורת מכון אופק, ירושלים-קליבלנד תשנ"א. לצערנו יצא לאור עד עתה רק חלק אחד.
- ד. דרשות ומאמרים לרבינו בצלאל אשכנזי, שההדיר ר"י בוחבוט, ירושלים תשנ"ו⁵.
- ה. שיטה על בבא קמא לר"י קאשטרו, שההדיר כותב הטורים האלה, ירושלים תשס"ח.

ב.

עתה עלינו להחזיק טובה לד"ר מיכאל ליטמן שזיכה את הרבים בחיבור נוסף של חכם מאותה תקופה: שו"ת רבינו חיים כפוס. גורלו של חיבור זה אינו רחוק אפוא מגורלם של שאר חכמי מצרים בני זמנו, שאף הם כפי שראינו חיבוריהם לא נתפרסמו בחייהם אלא רק לאחר מותם, אם קרוב לזמנם ואם מאוחר יותר⁶. קשה לדעת מה הסיבה לכך. ביחס ליצירתו של ר' חיים ניתן להעלות את ההשערה שהלשונות הקשים ביותר שכתב בתשובותיו כנגד גדולי אותו הדור, מהר"י קאשטרו ורבי בצלאל אשכנזי, היו מכשול בפרסום תשובותיו. אבל אין השערה זו יכולה לפרנס את העיכוב בפרסום שאר חיבוריו, ולפיכך עניין זה צריך עוד לפנים.

לידתו של ספר זה לא היתה קלה. שנים רבות פירסם ליטמן תשובות בודדות מאת ר"ח כפוס בכתבי עת שונים כפי שכתב במבואו, אבל לא היה סיפק בידו להוציא לאור את הספר בשלימותו. בסופו של דבר יצא הספר לאור על ידי מכון שלמה אומן שעל יד ישיבת שעלבים, כשסייעו בידו בעריכת הספר הרבנים שמעון שלמה גולדשמידט ויואל קטן.

הספר מכיל ע"ט תשובות, כאשר חלק קטן מהן הוא בירורי סוגיות ופירושים. חלק מהתשובות אינן של ר' חיים אלא של חכמים בני זמנו, שתשובותיהם הובאו בספר

- 3 במבואו הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 63-91.
- 4 עליו יש להוסיף את שכתב הבלין ולעיל הערה 1) בסקירתו על יצירת חכמי מצרים בכל הזמנים.
- 5 ידיעה זו נעלמה ככל הנראה מעיני המהדיר בעמ' 19 ריש הערה 46.
- 6 לפיכך איני מקבל את שכתב המהדיר במבואו עמ' 19 טור ב, כי גורל יצירתו של ר"ח כפוס י שונה מגורלם של חכמי זמנו.

מסיבות שונות⁷. לתשובות נלווים מקורות ומראי מקומות, וכן הערות קצרות שבאו לפרש עניינים שונים, שלדעת המהדירים כתיבתם תהיה לתועלת המעיין. כדרכם של חכמים, לשונו של ר' חיים היא מליצית ומורכבת מחלקי פסוקים וממאמרי חז"ל, ובהערות נרשמו בדרך כלל מראי מקורות למליצות אלו. אמנם נראה לי כי ברוב המקרים אין צורך בהערות אלו, פרט למקרים שבהם היה מקום להמהדירים לחשוש שהמעיין לא יבין את פשר המליצה ואת כוונתה. אדרבה, ההקפדה של המהדירים על ציון שיטתי למקורן של המליצות גם כשאין צורך בדבר, הדגישה אותם מקרים שבהם לא עמדו במשימה זו⁸.

בראש הספר נדפסו "מפתחות ע"פ כתה"י", והכוונה לרשימת התשובות, שכפי שהעירו המהדירים נכתבה בידי רח"כ עצמו. המהדירים הוסיפו על מפתחות אלו גם מפתח נוסף הנקרא "תוכן התשובות", שבו כתבו את תוכן התשובות בקצרה בלשונם. אכן, לעתים הדברים ב"תוכן התשובות" דומים מאוד למה שכתב רבי חיים עצמו במפתח התשובות, ואין בכך תועלת רבה; לו היה "תוכן התשובות" מסודר לפי סדר השלחן ערוך היתה בו תועלת הרבה יותר משמעותית למעיין.

המהדירים נתנו לפנינו שתי פקסמיליות של כתבי היד שהיו לפנייהם⁹, שמהן ניתן ללמוד כי למרות שכתבי היד אינם נוחים לקריאה, הרי שהעתקת כתבי היד נעשתה בדיוק רב¹⁰.

בסוף הספר צורפה כנספח הערתו הארוכה של רי"מ טולידאנו הנוגעת לסימן ח בספר, וכן נוסף מפתח מקורות המכיל רשימה מפורטת של המקורות לדברי חז"ל ולדברי הראשונים שבספר, וכן שמות אישים ומקומות.

בראשית הספר הקדים ד"ר ליטמן מבוא¹¹, שבו עמד על מספר נקודות: עליית מרכזיותה של מצרים לאחר הגירוש, תולדותיו וחיבוריו של ר"ח כפוס, כתבי היד שעל פיהם נדפס הספר, ועוד. אבל נראה שליטמן תפס את דרכו של רח"כ, היא דרך הקיצור, ועל כן קיצר במבוא בדברים שהיה ראוי להאריך בהם. כך לדוגמה בעמ' 28 הערה 120 הפנה אותנו ליטמן לכל פירסומיו על אודות רח"כ, שבהם הרחיב בהסברים היסטוריים, סוציולוגיים וכדומה הקשורים להבנת התשובות; אלא

7 כך לדוגמה תשובותיו של ריק"ש נמצאות בסי' ג, כ, ל, וכן מציינו תשובות של חכמים אחרים.

8 אציין רק למקרה אחד, ויש עוד דוגמתו אם במעט ואם בהרבה: מקורות מליצותיו הרבות של רח"כ בראש סימן ח לא צוינו כל עיקר וגם לא נתפרשו, וחלק מהן אינו קל להבנה.

9 אמנם יש להצטער על טעות שאירעה בכיתוב מתחת לצילומים, שהכתוב תחת הצילום האחד צריך להיות תחת צילום השני וכן להיפך.

10 דומה שגם ההדפסה נעשתה בדיוק הראוי, ומקופיא מצאתי בספר רק טעות דפוס אחת: בעמ' כ הערה 3 שורה רביעית מלמטה נדפסה האות צ במקום קו מפריד.

11 בראש המבוא הקדים ליטמן קטע מההקדמה לספר צפנת פענח, ובהערה 1 ציין: "הקדמת ר' יוסף טראני לספרו" וכו'. אבל זו טעות: הקדמה זו נכתבה ע"י בנו של מהרי"ט, הלא הוא ר' משה, וכפי שכתב ליטמן עצמו בתחילת פתח דבר.

שפרסומים אלו נדפסו במקומות שבדרך כלל אין יד אדם משגת אותם, וטובה רבה היה עושה למעיין לו היה, לכל הפחות, כותב לנו את תמציתם ומשלבם במבוא.

ג.

אי אפשר לסקור כאן את כל העולה מתוך התשובות, ולפיכך אעמוד רק על מספר עניינים¹²:

1. כאמור לעיל רח"כ עצמו כתב את המפתח לתשובותיו, ומכאן כי הוא עצמו סידר את ספרו ואסף את תשובותיו לקובץ אחד. לפי זה אמור היה לעמוד לפנינו אוסף שלם של תשובותיו, ובכללן גם אלו הנמצאות בספרי חכמי דורו¹³. אבל עם זאת מצאנו הסכמות של ר' חיים וכן אגרות שלו שאינן כלולות באוסף תשובותיו, ודומה בעיני שהיה מן הראוי להכלילן בקובץ שלפנינו, או לכל הפחות לציין אליהן¹⁴.

2. במבוא עמ' 19 נאמר שרק בשנת תרפ"ט נדפס ספרו של רח"כ 'באור החיים' על התורה, ועל כך נוסף כי מעט מיצירתו נתפרסם עוד קודם לכן. שני פסקים שלו הובאו על ידי החיד"א, וממנו הובאו בשאר ספרים¹⁵. חיבורו על המכילתא היה בידי ר' יהודה נג'אר, שבפירושו 'שבות יהודה' על המכילתא הזכיר זאת בהקדמתו, ואכן בפירוש עצמו הוא מצטטו מספר פעמים¹⁶. אולם דומה שטבעו של רבינו יצא לעולם¹⁷ בעיקר עקב המסופר עליו בשם הגדולים לחיד"א בערך ר' מאיר גאביון¹⁸:

12 איני דן בוויכוחים הגדולים שהיו בין חכמי הדור שבהם היה מעורב גם רח"כ, ובסגנון החרף מאוד שנקט בהם. כל אלה הוזכרו בקצרה בדברי המבוא, ואין צורך להאריך בפרשיות אלו.

13 ראה לדוגמה דברי ר"א שוחטמן (לעיל הערה 1), מבוא עמ' 74, שעמד על כך, וכן בעמ' 93 כתב שכל תשובותיו של ר' חיים הנמצאות בשו"ת ר"מ גאויזון נמצאות גם בספרו.

14 ראה לדוגמה שו"ת ר"מ גאויזון, סוף סי' יג, סי' כב דף פו ע"א, סי' כז דף צט ע"א, סי' עב, סי' צא. כן כתב אגרות, שהן מעין פסקים, ראה שם בחלק האגרות סי' כ וסי' ל, ואפשר שהיה צריך לכלול גם אותן.

15 האחד הובא בברכי יוסף, או"ח, ריש סימן שלח, והובא בכף החיים שם ובעוד ספרים. השני הובא בברכי יוסף יו"ד סי' שפו אות ב.

16 ציין לכך החיד"א בשם הגדולים ערך ספרי חיים. ליטמן במבוא עמ' 19 הערה 49 ציין לחכמים שהזכירו את פירושו של רח"כ למכילתא וביניהם לקובץ מקבציאל, אבל היה עליו לציין ששם גם פירסמו חלק מפירושו למכילתא יתרו. עוד אעיר כי היה עליו לציין למאמרו של פרופ' מנחם כהנא 'פירושים לספרי הגנוזים בכתב יד', ספר זכרון לרב יצחק נסים, סדר שני, ירושלים תשמ"ה, עמ' קיא-קיג, שדן בפירושו של רח"כ.

17 ליטמן כתב בעמ' 19 טור ב ששמו של ר' חיים לא נתפרסם, וכוונתו היתה ככל הנראה לפירסום של אחת מיצירותיו בשלימותה.

18 ליטמן הביא זאת בעמ' 17 טור ב, בנוסח זה: "על פי החיד"א ב"שם הגדולים" כיהן רח"כ כדיין, הוא התעורר מכיוון שחשדו בו כי לקח שוחד, אולם ראייתו חזרה אליו" וכו'. ברור שדברים אלו נכתבו אגב שיטפא, הכוונה היא שמכיוון שהתעורר חשדו בו וכו'.

הרב החסיד מה' חיים כפוסה בעל הנס זלה"ה, שהיה דיין ונסתמא, והיו מרננים עליו שח"ו לקח שוחד. ואמר בתוך קהל ועדה כי שמע דבת רבים יחדו ירננ"ו שלקח שחד, ואם האמת אתם כן יהיה תמיד הענן יכסנו, ואם הוא נזהר מאד בזה יאיר עיניו כבראשונה. ונתקבלה תפלתו בהלו נרו. ואני הצעיר ראיתי חתימתו כשהיה סגי נהור והיה חותם מאומד וכמעט אין האותיות נכרות כמי שלא ראה, וראיתי חתימתו אח"כ ה' נסי חיים כפוסה¹⁹ כתובה מאושרה. ועד היום כל הנשבע לשקר על קברו נענש. תנצב"ה, זכותו יגן עלינו.

דומה בעיני שעל יסוד מעשה זה הוסיף החיד"א בשם הגדולים המובא לעיל את התואר "חסיד" לפני שמו של רח"כ, ובדומה לכך מתארו בשאר ספריו²⁰. נראה גם שבעקבות מעשה זה נתגדל שמו של רח"כ אף בעיני הגוים²¹, כפי שמספר הנוסע ר' יעקב אבן ספיר, ואביא מקצת דבריו²²:

פה [בבית הקברות] ראיתי מקום שם קבר, עליו גל אבנים גדול, וכולו רטוב בשמן מהנסכים אשר ינסכו עליו כל איש ואשה אשר להם כל תפלה כל תחנה. ואינם הולכים על קברו במנעלים, ומרחוק יחלצו מנעליהם וזוחלים עד הקבר על הידים ועל הברכים, כי קדוש הוא להם מאד. גם שמעתי מהם תמיד כשנשבעים שבועה חמורה משביעים בשמו רבי חיים, וגם גויי הארץ מיקרים

19 יש להעיר כי בתשובות שלפנינו מצאנו חתימה זו רק בס' נה וסי' עה. בתשובה עה יש תאריך, והוא: "בחודש חשוון שנת אשביעהו ליצירה". המהדירים כתבו שמדובר על שנת שפ"ג, ולא הבנתי כיצד הגיעו לתאריך זה, כאילו היה מנוקד רק על 'אשביע', אך לא כן הוא, שהרי בכתה"י התיבה כולה מסומנת בשלוש נקודות כעין סגול מעליה וכך מסר לי ר' יואל קטן; אמנם גם למנות את כל האותיות למנין השנים קשה, מפני שמגיעים לשנת שצ"ד, בעוד שר"י סמברי כתב בפירושו שרח"כ נפטר בשנת שצ"א (וראה במבוא לספר עמ' 17 טור ב). מכל מקום תשובה עו נכתבה חודשים מאוחר יותר על פי התאריך הנזכר בה: "בשליש אמצעי מחודש מנחם שנת אורד ימים אשביעהו" (וגם כאן נכתב בהערה שהשנה היא שפ"ג, וצריך בירור), אבל ר' חיים לא הוסיף לחתימתו את המילים "ה' ניסי". ונראה שלא עשה כן בקביעות, אך לא נתברר מנהגו בזה. החתימה "ה' ניסי" נמצאת אצלו גם בספרו באור החיים, מהד' מכוון אהבת שלום, ירושלים תשמ"ט, עמ' ק, וכן בשו"ת ר"מ גאויזון (לעיל הערה 1) בסוף סי' יג, בס' כב (דף פו ע"א) ובסוף סי' צא, וכן שם בחלק האגרות בס' כ ובסוף סי' ל.

20 כגון: ברכי יוסף, או"ח סי' שלח אות א: "והסכים עמו הרב החסיד המפורסם מהר"ר חיים כפוסה", וכן בתשובותיו חיים שאל ח"ב סי' לח אות סא וסי' סה, ובספרו מדבר קדמות מערכת ס אות יא. או שהזכירו בתואר אחר, על' ברכי יוסף יו"ד סי' שפו אות ב: "הרב הגדול מהר"ר חיים כפוסה".

21 מעשה מופלא אחר של ר' חיים כתב ר"י משאש, בספרו נחלת אבות, ח"ג, ירושלים, תשל"ז, עמ' רמה-רמו, משם ספר מעשיות (ספר שהיה לפניו בכ"י [ראה דף ג ע"א] וטיבו אינו ידוע לנו כיום).

22 אבן ספיר, ח"א, ליק תרכ"ו, פרק ה, דף י ע"ב - יא ע"א.

ומכבדים שמו להשביע את היהודים בשמו. ושאלתי מה הציון הקדוש הלז, ואמרו לי מעשהו אשר כתוב וידוע להם לזכרון עולם...

ובהמשך דבריו הוא מספר כדברי החיד"א. ספרים רבים הביאו מעשה זה ללמדנו את חומרת איסור השוחד²³.

3. על הישיבות במצרים אין אנו יודעים פרטים רבים²⁴. אכן בתשובות ר"ב אשכנזי סי' כה אנו קוראים על פנייתו של ר' עזוז נחמני לר"ב אשכנזי בספרו לו על "דברים שעברו בינינו בישיבה", ומובא שם דיון שלם בסוגית בבא מציעא. וכבר שאל על כך ר"א שוחטמן²⁵: "האם הפנייה אל ר' בצלאל אשכנזי באה על שום היות ראש הישיבה, או אחד החכמים שישבו באותה ישיבה?". בדומה לזה אנו רואים בתשובת רח"כ סי' מד: "סוגיית הרעה והטבה במסכת שבועות. זהו מה שכתבנו והשבנו חברי ואני ישמרם צורם על מה שכתב החכם השלם כמהר"ר בצלאל אשכנזי נר"ו בריש ברייתא דאיתא בשבועות" וכו'. היכן כתב כן ר' בצלאל לא נתפרש לנו²⁶, אולי היה לפניו קטע מחידושי שו"ת שנאמרו בישיבה ונכתבו לאחר מכן.

4. כאמור לעיל, בתשובות רח"כ נמצאות עוד תשובות העוסקות בביאורי סוגיות, ואפשר שחלק מדברים אלו נאמרו במסגרת ישיבתית. אין כאן המקום להאריך, אולם המעיין בהם יראה כי הם בנויים בעיקר בדרך העיון המאפיינת את חכמי מצרים בעת ההיא, כגון דיוקים בדברי המשנה²⁷ והתלמוד²⁸ ובדברי רש"י ותוספות על אתר, וללא קושיות מסוגיות אחרות וכיוצא בזה²⁹.

23 מעשה זה הובא גם בטוב מצרים, כפי שציין ליטמן במבוא עמ' 17 הערה 28. כן הובא בספר חכמה ומוסר לר"א ענתיבי, ארם צובה תר"י, מהד' מכון הכתב ירושלים, ירושלים תשס"א, עמ' רנד-רנה, וכנראה שהובא מספר שם הגדולים. וכן הובא גם בספר דרך אמונה לר"ש דוויד הכהן, ארם צובה תרע"ד, דף כז ע"א; מעשה צדיקים לר"א כלפון, מהד' ר"א רביב, אשקלון תשס"ט, סי' רפו. ראה גם בן יהודע לר"ח בעל בן איש חי ברכות מג ע"ב, וכן הובא מעשה זה בספרים נוספים.

24 ראה ר"א שוחטמן (לעיל הערה 1), מבוא, עמ' 59-62.

25 שם עמ' 61.

26 ר' חיים כתב במפתח: "ולפי שהחכם הנזכר האריך בדברים יותר מדאי לא העתקנו דבריו, והמעין יבין מתוך דברינו פירושו ז"ל".

27 מעניין כי בס' עב, בו הסביר רח"כ את משנת ריש כלים, הוא לא הביא את פירושו של רע"ב, אלא רק את פירוש הרמב"ם ור"ש.

28 אעיר כאן כי על חלק מדיוקיו עמדו כמובן גם האחרונים. כגון בס' נ, הסביר רח"כ את פשר הכפילות במשנת ספק חשכה ספק אין חשכה, ועמד על כך גם בתוספות חדשים על המשנה, ועוד. או בריש סי' עד תירץ רח"כ "הא דתני מגילה נקראת ולא תני קורין את המגילה", ועמדו על כך פרשני המשנה 'קול הרמז', 'שושנים לדוד', וגם 'טורי אבן'. ליטמן לא ציין לכך, ויפה עשה, כיון שאילו באנו לציין בכל מקום ומקום את דברי האחרונים היה הספר גדל מאוד.

29 תיארתי דרך עיון זו במבואי לספר שיטה על בבא קמא למהריק"ש, ירושלים תשס"ח, עמ' 58-54 ובהערות שם.

5. ידוע הוא שר"ב אשכנזי הירבה להשתמש בחיבוריו בכתבי יד, ואין מן הצורך להוכיח זאת. גם מהריק"ש עשה כן, וכבר כתבתי במקום אחר כי נראה ששניהם השתמשו באותה ספריה³⁰. לעומתם ר' חיים דומה שכמעט ואינו משתמש בכתבי יד³¹. באחת מתשובותיו שבה התקיף קשות את מהריק"ש התייחס ר' חיים לעניין שימוש בכתבי יד של קדמונים כמקור הלכתי בתשובה, וכה כתב³²:

...ובודאי להיות תשובת הרשב"א זו כתיבת יד אמר בלבו זה עת לשחוק, מי רואני ומי יודעני, ולא ידע כי נחש ינחש איש אשר כמוני, ומי שהמציאה לו המציאה לי על טוב יזכר שמו בכתב ובלשון, ה"ה החכם השלם כמה"ר אברהם מונסון.

נראה אפוא שלעיתים היו בידי ר' חיים כתבי יד, אלא שהוא קיבל את העתקות מאחרים, ובמקרה זה שומעים אנו לכאורה כי כך הדבר גם אצל מהריק"ש. ברם, הואיל וכאמור ריק"ש מרבה להשתמש בכתבי יד, לכן סבורני שמקרה זה אינו מלמד על הכלל לפחות ביחס לספרייתו של מהריק"ש.

6. בשער הספר הדפיסו המהדירים כאמור לעיל: "שאלות ותשובות רבינו חיים כפוס... חברו ואיש ריבו של רבנו בצלאל אשכנזי זצ"ל". לכאורה הביטוי "איש ריבו" צורם קצת; ברם, ר' חיים עצמו במפתח התשובות שכתב בעצמו כנ"ל מציין את סי' ט כד: "פסק דינו של מהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה על הענין הנזכר, והוא איש ריבי, מסייע לבעל חוב", ובספר עצמו הכותרת לסימן זה היא: "זזה ספר איש ריבי"³³, נמצא כי האמור בשער הספר הוא לשונו של רח"כ עצמו. אמנם אפשר היה להוסיף בשער הספר ליד ר"ב אשכנזי גם את מהריק"ש. ונצרך לכך את שכתב ר' נחמן מברסלב³⁴:

"מקשה תעשה המנורה" (שמות כה, לא). "מקשה" בחינת קשיות ומחלוקת, על ידי זה דייקא "תעשה המנורה". זה בחינת "וספר כתב איש ריבי" הנ"ל, שדייקא על ידי הריב ומחלוקת שבאים על ידי הקשיות שמקשין על הצדיק האמת, על ידי זה דייקא נעשין ספרים קדושים הרבה על ידי התשובה ששבין על ידי זה על פגם אמונת חכמים וכן"ל, וזה בחינת "מקשה תעשה המנורה", שדייקא מהקושיות בחינת ריב ומחלוקת מזה דייקא תעשה המנורה, שהוא בחינת שלמות המידה על ידי ריבוי הספרים הקדושים, כי זה בחינת "וספר כתב איש ריבי" כנ"ל.

30 ראה מבואי לספר הנ"ל עמ' 31.

31 בס' עה הביא את תשובת הרדב"א, והיא טרם נדפסה אז, כמו שכתבתי בריש המאמר.

32 ס' ד, דף יג רע"א.

33 העיר ליטמן כי זו מליצה על יסוד איוב לא, לה: מי יתן לי שמע לי הו תוי שדי יענני וספר קתב איש ריבי.

34 לקוטי הלכות, ראש חודש, הלכה ז.

ודע, כי פעמים הרבה הזכיר ר' נחמן בספריו את הפסוק "וספר כתב איש ריבי", ודרשו במשמעות קרובה לזו שאמרנו, ומכל מקום במשמעות חיובית³⁵.
7. סי' נד הוא תשובת רשד"ם על פנייתו של רח"כ בעניין שהיה שנוי במחלוקת. בסופו הוסיף רח"כ את הדברים הבאים:

עריבים עלי דברי דודים, ואף אם הם רותחים. ומדעתי היה להשיב עליהם, אלא שנטרפה השעה, שנתבקש הרב בישיבה של מעלה זלה"ה, ומשכתי את ידי, שאין משיבין את הארי לאחר מותו. ומה גם שהקונטרס הפסיקוהו עוברי דרכים אנשי מצותי, ונתעכב בידם כמה חודשים, עד כי בטורח גדול ועל ידי גוים בא לידי, ומצאתי שתשובת הרב כולה קמשונים והגהות משונים הם, ועיקר הדין שהסכים לדברי כמו שהיא כתובה בתשובותיו דשייכי באבן העזר סימן ר"ט, והם שינו והגהו בהיפך בדברים אחרים שאין ראוי להעלותם על ספר, הלא היא כתובה בתשובות מהר"ר בצלאל.

והנה תשובה זו של רשד"ם אינה נמצאת בדפוס ראשון של תשובות רשד"ם, אלא רק בדפוס שני, שאלוניקי, שנ"ד³⁶, ומספרה אכן כפי שציין רח"כ. נמצא שרח"כ כתב דברים אלו לא לפני שנת שנ"ד³⁷. אבל מדבריו עולה לכאורה כי הם נכתבו סמוך לאחר פטירת רשד"ם, וכידוע רשד"ם נפטר בב' חשוון שנת ש"ן³⁸. נראה שהידיעה על מות רשד"ם הגיעה אליו באיחור רב, ובכך נישב את סדר הזמנים.

לסיכום, הספר שלפנינו מהווה נדבך חשוב בפירסום דברי חכמי מצרים בדורות הסמוכים לאחר הגירוש. ניחל שבעקבותיו יבואו ספרים נוספים של חכמי אותה תקופה. נברך ונוודה לד"ר ליטמן שלא חסד כל מאמץ במשך שנים להוציא את הספר לאור, ובע"ה זכה לברך על המוגמר כשעוזרים על ידו הרבנים ש"ש גולדשמידט ויואל קטן מ'מכון שלמה אומן', ואף להם נאה להודות ולברך.

- 35 מעניין לציין כי כשהדפיס ר"ח הירשנזון את ספרו מלכי בקדש, ח"ד, תרפ"ג, שיש בו חילופי מכתבים בין המחבר למבקריו, הוא הדפיס בשער הספר את הפסוק שלפנינו כשהוא מדגיש מתוכו את המלים "וספר כתב איש ריבי", ויש בזה דמיון מסויים לספר שלפנינו.
- 36 על מכלול השאלות הכרוכות בהדפסות של שו"ת רשד"ם ראה במאמרי 'על שתי המהדורות של תשובות ר' שמואל די מדינה', עטרה לחיים, מחקרים וכו' לכבוד פרופ' רח"ז דימיטרובסקי, ירושלים, תש"ס, עמ' 501-533.
- 37 מעניין שלתשובות ר' בצלאל אשכנזי אין הוא מציין את מספר התשובה. תשובות ר' בצלאל נדפסו בויניציאה, שנ"ה. אפשר שחוסר הציון מלמד שבעת שכתב דברים אלו הוא לא ראה את ספר התשובות בדפוס, אבל אין בכך הוכחה ודאית.
- 38 כך כתב ר' שמעיה נכדו, בסוף שיר שכתב לאחר הקדמתו לספר הדרשות של רשד"ם 'בן שמואל', שנדפס על ידו בויניציאה, שפ"ב. ויש לתקן את הכתוב בעמ' קסב, הערה 44 שהוא נפטר בשנת שמ"ו.